

१९६० नंतरची मराठी समीक्षा : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. वासुदेव सावंत

१९६० नंतरचा कालखंड हा मराठी साहित्याच्या इतिहासातील एक टप्पा म्हणून मानता येतो. वाङ्मयनिर्मितीमागे काही नव्या प्रेरणा कार्यरत झालेल्या दिसतात. नव्या वाङ्मयीन प्रवृत्ती-प्रवाहांचा आविष्कार झालेला दिसतो. लघुपत्रिका, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य अशा प्राधान्याने प्रस्थापित साहित्य परंपरेच्या विरोधात असणाऱ्या चळवळी व त्यांचे साहित्य या नव्या प्रेरणांतून निर्माण झालेले आहे. कादंबरी, काव्य, नाटक इ. विविध वाङ्मयप्रकारांच्या अंगाने एकूणच साठोत्तरी ललित साहित्यात एक परिवर्तन झाल्याचे जाणवते. मराठी समीक्षाही याला अपवाद नाही. साठोत्तरी कालखंड हा मराठी समीक्षेच्याही विकासातील एक महत्त्वाचा टप्पा ठरतो. या सुमारे तीस-बत्तीस वर्षांतील मराठी समीक्षेच्या स्वरूपावर एक ओझरता दृष्टिक्षेप टाकणे हा या टिपणाचा उद्देश आहे.

या कालखंडातील समीक्षेचा विचार करताना कालानुरोधाने १९६० ते १९७५ आणि १९७५ नंतर असे समीक्षेच्या विकासातील दोन ठळक टप्पे दाखविता येतात. पहिल्या टप्प्यात नवसमीक्षेचा कलावादी / रूपवादी भूमिकेचा वरचष्मा राहिलेला आहे, तर दुसऱ्या टप्प्यात रूपवादी भूमिका मागे पडून लौकिकतावादी किंवा जीवनवादी दृष्टी प्रबळ होत गेलेली दिसते. मढेंकरांचे रूपवादी सौंदर्यशास्त्र ६० पूर्वीच्या काळात अवतरले असले तरी प्रस्तुत कालखंडाच्या पहिल्या टप्प्यात म्हणजे १९७५ पर्यंत मराठीतील सैद्धान्तिक समीक्षा मढेंकरी सौंदर्यशास्त्राच्या अवतीभोवतीच फिरत राहिलेली दिसते. किंबहुना सुधीर रसाळ यांनी म्हटल्याप्रमाणे मराठी समीक्षेवर मढेंकरांचा प्रभाव असण्याऐवजी दडपणच अधिक होते. मढेंकरी सौंदर्यशास्त्राचा प्रभाव पडला होता याचा अर्थ मढेंकरांची भूमिका मराठी समीक्षेत व्यापक प्रमाणात स्वीकारली गेली होती असा नव्हे, उलट मढेंकरी सौंदर्यशास्त्राची कठोर चिकित्सा होऊन त्यांनी मांडलेल्या जवळजवळ सर्वच महत्त्वाच्या संकल्पनांचा प्रतिवादच करण्यात आला. मढेंकरांच्या भूमिकेची चिकित्सा करणारे मढेंकरांचे सौंदर्यशास्त्र : पुनर्विचार' (सं. कमलाकर दीक्षित) 'मढेंकरांची सौंदर्यमीमांसा' (प्रभाकर पाध्ये), 'मढेंकरांचे सौंदर्यशास्त्र : पुनस्थापना' (द. भि. कुलकर्णी) हे ग्रंथ साठोत्तरी कालखंडातच निर्माण झालेले आहेत. मढेंकरांच्या सौंदर्यशास्त्राची ही जी चिकित्सा करण्यात आली तिच्यावरून हे रूपवादी सौंदर्यशास्त्र प्रत्यक्ष कलाव्यवहाराच्या दृष्टीने फारसे उपयुक्त नाही, असाच निष्कर्ष प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्षपणे निघतो. प्रत्यक्ष कलाव्यवहाराच्या दृष्टीने फारसे उपयुक्त नसणाऱ्या आणि भरपूर तात्त्विक

चर्चेचा पसारा उभा करून शेवटी लयतत्त्वासारख्या मामुली व तांत्रिक कलानिकष शोधून काढणाऱ्या या सौंदर्यशास्त्राभोवती मराठीतील तात्त्विक समीक्षा बराच काळ गुंतून का पडावी याचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. सौंदर्यशास्त्रीय तत्त्वचर्चेमध्ये मर्दकरांप्रमाणेच स्वतंत्र अशा सैद्धांतिक भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत कालखंडामध्ये पुढील ग्रंथांमधून झालेला दिसतो. 'सौंदर्यमीमांसा' (रा. भा. पाटणकर), 'सौंदर्यानुभव' (प्रभाकर पाध्ये) आणि 'सृष्टी, सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य' (शरच्चंद्र मुक्तिबोध). रा. भा. पाटणकर यांचा 'सौंदर्यमीमांसा' मराठी तात्त्विक समीक्षेला महत्त्वपूर्ण वळण देणारा ग्रंथ आहे. दुर्बोधता टाळून अत्यंत व्यवस्थितपणे केलेली सौंदर्यशास्त्रीय प्रश्नांची / सिद्धांतांची मांडणी, सुबोध, स्पष्टीकरणात्मक व तर्कशास्त्रीय शिस्त सांभाळून केलेले विवेचन यामुळे तात्त्विक समीक्षा कशी असावी याचा एक आदर्शच या ग्रंथाने घालून दिलेला आहे. तत्पूर्वीच्या मराठी तात्त्विक समीक्षेच्या अनेक मर्यादा या ग्रंथाने उघड केलेल्या आहेत. या ग्रंथाने केलेले महत्त्वाचे कार्य म्हणजे कलावादी किंवा स्वायत्ततावादी भूमिकेच्या दबावाखालून मराठी समीक्षेला बाहेर काढलेले आहे. पाटणकरांनी मांडलेला द्विध्रुवात्मकतेचा सिद्धांत तसा फारसा मौलिक व नवा नसला तरी या द्विध्रुवात्मकतेच्या आधारे त्यांनी जागतिक सौंदर्यसिद्धांतांची जी शिस्तबद्ध व सुसंगत मांडणी केलेली आहे, ती महत्त्वाची आहे. पाश्चात्य सौंदर्यसिद्धांतांचा केवळ परिचयच करून दिलेला आहे असे नसून या सिद्धांतांची चिकित्साही केलेली आहे. या चिकित्सेमागे पाटणकरांची जीवनवादी / लौकिकतावादी भूमिका उभी आहे. पण विविध सिद्धांतांची मांडणी करताना या ग्रंथामध्ये त्यांच्या भूमिकेला केवळ आनुषंगिक स्थानच मिळाले आहे. त्यामुळे एक स्वतंत्र असे लौकिकतावादी साहित्यशास्त्र निर्माण करण्याची अपेक्षा या ग्रंथाद्वारे पूर्ण होत नाही. कलाविचारात स्वायत्ततावाद आणि लौकिकतावाद या दोन्ही भूमिका ग्राह्य असून या दोन्हीही आलटून पालटून प्रबळ / दुर्बळ होत असतात, ही भूमिकाच वरील प्रकारचे साहित्यशास्त्र निर्मिण्यात अडचणीची ठरते. असे असले तरी मराठी तात्त्विक समीक्षेत पाटणकरांच्या या ग्रंथाचे महत्त्व असाधारण आहे हे मान्य करावे लागते.

शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांनी असे जीवनवादी साहित्यशास्त्र मांडण्याचा प्रयत्न 'सृष्टी, सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य' या ग्रंथात केलेला आहे. ललितकृतीचे विश्व जीवन - न्याय - संवादी विश्व असून कलाकृती ही द्वंद्वात्म अनुभवांची स्वायत्त संघटना असते, अशी भूमिका स्वीकारून मुक्तिबोधांनी 'मानुषता' हे कलात्मक संघटनेचे व्यवच्छेदक तत्त्व म्हणून सांगितले आहे. 'मानुषता' हाच कलाकृतीच्या मूल्यमापनाचाही निकष मानलेला असल्याने कलाकृतीचे व्यवच्छेदक लक्षण वेगळे व मूल्यमापनाचा निकष वेगळा असे मानण्याची आपत्ती येणार नाही, असे मुक्तिबोधांना वाटते. पण वस्तुतः व्यवच्छेदक व मूल्यमापनात्मक अशी दुहेरी निकषव्यवस्था मानण्यात मुक्तिबोधांना आपत्ती का वाटावी? पाटणकरांच्या भाषेत सांगाथचे तर 'मानुषता' हा एकच निकष मानून मुक्तिबोध 'एकसत्त्वतर्काभासा' ची चूक करित आहेत. दुसरे असे की त्यांनी मांडलेली ही मानुषतेची संकल्पना फार अमूर्त आणि संदिग्ध असल्याने त्याची उपयुक्तता शंकास्पद ठरते. मुक्तिबोध जरी जीवनवादी भूमिका मांडत असले तरी स्वायत्तता, संघटना, चैतन्यपूर्णता इ. कलावादी संकल्पनांचा प्रभावही त्यांच्या विवेचनावर पडलेला आहे.

मर्दकरांनंतर रूपवादी भूमिकेची सविस्तर मांडणी करण्याचा प्रयत्न प्रभाकर पाध्ये यांच्या

‘सौंदर्यानुभव’ या ग्रंथातून केलेला दिसतो. कलानुभवाचे बीज स्वरसरंजनात्मकता किंवा केवलास्वादवृत्तीमध्ये असून कलाकृती ही अन्युनअनतिरिक्त अशी सेंद्रिय बंदीश असते अशी पाध्ये यांची भूमिका असून आपल्या भूमिकेच्या मांडणीसाठी मानसशास्त्राचा आधार घेतलेला आहे. पण आपल्या सिद्धांताच्या समर्थनासाठी मेंदूच्या रचनेचा किंवा मज्जासंस्थेच्या कार्याचा त्यांनी जो अभ्यास केलेला आहे, अशा अभ्यासाची सौंदर्यशास्त्रीय चर्चेला फारशी गरज नाही असे म्हणावेसे वाटते.

पर्यायी साहित्यशास्त्राच्या दिशेने -

१९६० नंतर लघुपत्रिका, ग्रामीण साहित्य व दलित साहित्य या नव्या वाङ्मयीन चळवळी सुरू झाल्याचा उल्लेख वर केलेला आहेच. प्रस्थापित साहित्य परंपरेबद्दल वाटणाऱ्या असंतोषातून या प्रवृत्तीचा उदय झालेला होता. या चळवळीतून निर्माण झालेली प्रस्थापितविरोधी अशी वाङ्मयदृष्टी प्रस्तुत कालखंडाच्या उत्तरार्धात विशेष प्रभावी झालेली दिसते. विशेषतः दलित साहित्याच्या आकलनासाठी पारंपरिक साहित्यशास्त्र अपुरे पडत असल्याने दलित साहित्याचे एक नवे साहित्यशास्त्र निर्माण होण्याची गरज आहे असे सांगितले जाऊ लागले. या दिशेने काही तुरळक प्रयत्न झालेले असले तरी दलित साहित्याचे स्वतंत्र असे साहित्यशास्त्र अजूनही निर्माण झालेले नाही. परंतु प्रस्थापितविरोधी अशा वाङ्मयभूमिकेची मांडणी लघुपत्रिकांच्या चळवळीमासूनच सुरू झालेली दिसते. अशोक शहाणे यांचा “मराठी साहित्यावर ‘क्ष’ किरण” हा लेख किंवा नेमाडे यांचा ‘लेखकाचा लेखकराव होतो तो का’ हा लेख यामधून प्रस्थापितविरोधी वाङ्मयदृष्टी व्यक्त झालेली दिसते. परंतु प्रस्तुत कालखंडात पर्यायी साहित्यशास्त्राची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न म्हणून भालचंद्र नेमाडे यांच्या ‘टीकास्वयंवर’ आणि शरद पाटील यांच्या ‘अब्राह्मणी साहित्याचे सौंदर्यशास्त्र’ या दोन महत्त्वपूर्ण टीकाग्रंथांचा उल्लेख करावा लागेल. मठेकरांच्या ‘सौंदर्य आणि साहित्य’ नंतर मराठी समीक्षेतील परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा टप्पा म्हणून ‘टीकास्वयंवर’ चे नाव घ्यावे लागेल. एतद्देशीय सामाजिक व सांस्कृतिक जाणीवांच्या संदर्भात विस्तृतपणे केलेला वाङ्मयीन तत्त्वविचार नेमाडे आणि शरद पाटील यांच्या लिखाणातून मराठीत प्रथमच झालेला दिसतो. भालचंद्र नेमाडे यांनी एके ठिकाणी असे म्हंटलेले आहे की ‘खरा झगडा एका समूहाचा दुसऱ्याशी, एका जातीचा दुसऱ्याशी नसून एका मूलसंस्कृतीशी पोट-संस्कृतीचा आहे’. या विधानाच्या आधारे असे म्हणता येईल की नेमाडे किंवा शरद पाटील यांची समीक्षा या पोट-संस्कृतीच्या संवेदनशीलतेतून निर्माण झालेली समीक्षा आहे. शरद पाटील यांच्या लेखनात सुसंगत व शिस्तबद्ध मांडणीचा काही अंश अभाव असला तरी एक सम्यक् सौंदर्यशास्त्र निर्माण करण्याचा त्यांचा प्रयत्न पारंपरिक मराठी समीक्षेत वेगळा उठून दिसणारा आहे. नेहमीच पाश्चात्य साहित्यशास्त्राचे बोट धरून चालणारा मराठी साहित्यविचार पाहाता शरद पाटलांनी प्राचीन भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या किंवा प्रमाणशास्त्राच्या आधारावर समकालीन वाङ्मयीन प्रश्नांची उकल करण्याचा जो प्रयत्न केलेला आहे तो महत्त्वाचा ठरतो.

नेमाडे यांच्या समीक्षालेखनातून मांडली गेलेली देशीवादाची संकल्पना ही या काळातील साहित्यविचारातील एक नवी आणि महत्त्वाची संकल्पना होय. देशीवादाच्या संदर्भात प्रामुख्याने नेमाडे यांचेच नाव घेण्यात येत असले तरी मराठीत दिलीप चित्रे, रा. भा. पाटणकर यांनीही या

दिशेने काही विचारमंथन केलेले आहे. पाटणकरांनी आपल्या एका लेखात समीक्षेचे एक 'देशी मॉडेल' मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. 'कमल देसाई यांचे कथाविश्व' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेतही पाटणकरांनी देशीवादी भूमिकेचा विचार केलेला आहे. दिलीप चित्रे यांच्या अलीकडच्या लेखनातून देशीवादी भूमिकेचा पुरस्कार केलेला दिसतो. याउलट यशवंत मनोहर यांच्यासारख्या दलित समीक्षकांनी देशीवाद या संकल्पनेला विरोधही केलेला आहे. परंतु या संकल्पनेची विविध अंगांनी अधिक चिकित्सा होण्याची गरज आहे.

उपयोजित समीक्षा —

प्रस्तुत कालखंडातील उपयोजित समीक्षेचा विचार केल्यास एक गोष्ट प्राधान्याने जाणवते ती अशी की या काळात झालेला सैद्धांतिक विचार आणि उपयोजित समीक्षा यांचा सांधा फारसा जुळलेला नाही. विशेषतः कलावादी सैद्धांतिक समीक्षेला प्रत्यक्ष साहित्यकृतीची समीक्षा करण्यास उपयुक्त ठरेल अशी निकषव्यवस्था निर्माण करण्यात अपयश आलेले आहे. त्यामुळे सिद्धांत आणि व्यवहार यातील विसंगती ही कलावादी समीक्षकांच्या लेखनातील एक अपरिहार्य गोष्टच बनलेली दिसते. त्या दृष्टीने मर्ढेकर, गंगाधर गाडगीळ, वा. ल. कुलकर्णी इ. चे समीक्षालेखन तपासून पाहाण्यासारखे आहे. काही निश्चित अशा तात्त्विक भूमिकेचा किंवा निकषव्यवस्थेचा अभाव असल्याने मग उपयोजित समीक्षा ही आत्मलक्ष्यी किंवा Impressionist अशी बनू लागते. त्यातून मग 'सौभद्र हे एक गोड पण भाबडे नाटक' आहे, अशा प्रकारचे निष्कर्ष काढणारी समीक्षा अवतारू लागते. तर कधी कधी व्यक्तिगत भावनात्मक प्रतिक्रियांना अवास्तव महत्त्व देऊन तथाकथित काव्यात्म भाषेचा निरर्थक फुलोरा उभा केला जातो. अशा कृतकसमीक्षेचीही काही उदाहरणे या कालखंडात दाखवून देता येतात. पण अशा प्रकारच्या समीक्षेचे प्रमाण उत्तरोत्तर कमी होत चाललेले आहे, हे सुचिन्ह म्हणावे लागेल. पूर्वकाळाशी तुलना करता प्रस्तुत कालखंडात समृद्ध व बरीचशी लक्षणीय उपयोजित समीक्षा निर्माण झालेली आहे. उपयोजित प्रकारच्या समीक्षेचा विचार करताना प्रामुख्याने गंगाधर गाडगीळ, वा. ल. कुलकर्णी, माधव आचवल, म. द. हातकणंगलेकर, त्र्यं. वि. सरदेशमुख इ. नावे ठळकपणे समोर येतात. गंगाधर गाडगीळ हे प्रामुख्याने नवसाहित्याचे समर्थक असले तरी त्यांनी नवसाहित्यपूर्व काळातील व साठोत्तरी काळातील साहित्याचीही तेवढ्याच समर्थपणे समीक्षा केलेली आहे. याउलट वा. ल. कुलकर्णी मात्र साठोत्तरी काळातील आव्हानात्मक अशा साहित्यकृतींना सामोरे जाऊ शकलेले नाहीत. वा. ल. कुलकर्णी यांचे समीक्षालेखन विपुल आणि भरघोस असूनही त्यांच्याकडून एखाद्या साहित्यकृतीचे किंवा एखाद्या लेखकाच्या साहित्याचे काही मूलगामी किंवा वैशिष्ट्यपूर्ण आकलन व्यक्त झाल्याचे आढळत नाही.

या दोषांच्याही तुलनेत त्र्यं. वि. सरदेशमुख यांची समीक्षा अधिक चिंतनशील व प्रगल्भ वाटते. 'अंधारयात्रा' मध्ये एका विशिष्ट सूत्राच्या आधारे त्यांनी केशवसुत, गोविंदाप्रज, बालकवी व मर्ढेकर यांच्या काव्याचे केलेले आकलन किंवा गडकऱ्यांच्या संसारनाटकांविषयी त्यांनी मांडलेले चिंतन हे वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. म. द. हातकणंगलेकरांनी कथा या वाङ्मयप्रकाराचीच प्रामुख्याने समीक्षा केलेली आहे, तर चंद्रकांत बांदिवडेकरांच्या समीक्षालेखनाचा मुख्य विषय कादंबरी हा आहे. कादंबरीसमीक्षेच्या क्षेत्रात कुदंदकरांचा 'धार आणि काठ' हा ग्रंथ महत्त्वाचा आहे. तसेच नेमाडे यांनी केलेली मराठी कादंबरीची समीक्षा कादंबरीविषयक विवेचनाला नवी दिशा देणारी

आहे. विजया राजाध्यक्ष, रमेश तेंडुलकर यांनी काव्यसमीक्षेवरच प्राधान्याने लक्ष केंद्रित केलेले दिसते. एकेका लेखकावर ग्रंथरूपाने झालेल्या समीक्षेचे प्रमाणही या काळात लक्षणीय स्वरूपात वाढलेले आहे. अशा समीक्षेमध्ये रा. भा. पाटणकर यांनी शरच्चंद्र मुक्तिबोध व कमल देसाई यांच्या साहित्यावर केलेले लेखन, नारायण सुर्वे यांच्या कवितेची दिगंबर पाध्ये यांनी केलेली समीक्षा, विजया राजाध्यक्ष यांनी केलेला मर्ढेकरांच्या कवितेचा अभ्यास किंवा धों. वि. देशपांडे यांनी घेतलेला जी. ए. कुलकर्णी यांच्या कथांचा वेध यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

एकाच लेखकावर किंवा साहित्यकृतींवर झालेल्या समीक्षालेखांचे किंवा परीक्षणांचे संकलन करण्याची पद्धती याच काळात सुरू झालेली आहे. कोसला, वासुनाका, गोतावळा यावरील समीक्षालेखांची संकलने किंवा नारायण सुर्वे यांच्यावरील समीक्षेचे 'सर्व सुर्वे' हे संकलन अशा संकलनांची उपयुक्तता अभ्यासाच्या दृष्टीने निश्चितच जाणवण्यासारखी आहे.

या काळातील समीक्षेचे आणखी काही ठळक विशेष पाश्चात्य साहित्यशास्त्रातील महत्त्वाच्या सिद्धांतांचा परिचय करून देणे, नवनव्या पाश्चात्य समीक्षाप्रकारांचे मराठीत उपयोजन करणे ही या काळातील एक विशेष प्रवृत्ती दिसते. रा. भा. पाटणकर यांनी कांट आणि क्रोचे यांच्या सौंदर्यशास्त्राचा मराठीत सविस्तर परिचय करून दिलेला आहे. तर कुरुंदकर-राऊळकर यांनी रिचर्डसची कलामीमांसा मराठीत आणलेली आहे. वि. बा. ढवळे यांचा 'साहित्याचे तत्त्वज्ञान' हा ग्रंथही पाश्चात्य साहित्यशास्त्राचा परिचय करून देणारा आहे. के. रं. शिरवाडकर यांनी 'मार्क्सवादी समीक्षा विचारा'ची ओळख करून दिलेली आहे, तर अशोक जोशी यांनी कॉडवेलच्या कलाविचाराची चिकित्सक मांडणी केलेली आहे. समाजशास्त्रीय, आदिबंधात्मक, मानसशास्त्रीय, रूपवादी इ. विविध समीक्षा पद्धतींचा परिचय 'नवसमीक्षा' यासारख्या ग्रंथांनी करून दिलेला आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समीक्षालेखन करणाऱ्यांमध्ये प्रा. गो. म. कुलकर्णी व द. ग. गोडसे यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. आदिबंधात्मक समीक्षेच्या क्षेत्रात गंगाधर पाटील व म. सु. पाटील यांचे लेखन महत्त्वाचे आहे. गंगाधर पाटलांनी आदिबंधात्मक समीक्षेच्या आधारे पु. शि. रेगे यांच्या कवितेचे केलेले आकलन हे विशेष लक्षवेधक ठरणारे आहे. नवनव्या पाश्चात्य संकल्पना व सिद्धांत मराठीत आणण्याच्या बाबतीत गंगाधर पाटलांनी महत्त्वाचे कार्य केलेले आहे, पण ते बरेचसे नोटक व अपुरेच आहे असे म्हणावे लागते. भाषाशास्त्रीय व शैलीशास्त्रीय विचारालाही अलीकडच्या मराठी समीक्षेत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झालेले आहे आणि ते प्राप्त करून देण्याचे श्रेय डॉ. अशोक केळकर, भालचंद्र नेमाडे, मिलिंद मालशे, रमेश धोंगडे यांच्या एतद्विषयक लेखनाला द्यावे लागेल. या नवनव्या विचारप्रवाहांमुळे मराठी समीक्षा अधिक समृद्ध होईल अशी अपेक्षा करता येते.

मात्र संस्कृत साहित्यशास्त्राच्या चिकित्सेला या काळात फार गौण स्थान मिळालेले आहे. आजच्या नव्या दृष्टिकोनाच्या प्रकाशात भारतीय साहित्यशास्त्राची सखोल चिकित्सा, पुनर्मांडणी होण्याची आवश्यकता आहे. पण अशा चिकित्सेचा, चर्चेचा अभाव ही या काळातील समीक्षेची एक ठळक मर्यादा म्हणावी लागेल.

या काळात परिसंवादांतून निष्पन्न झालेल्या ग्रंथांनी व काही गौरवग्रंथांनी समीक्षेमध्ये मोलाची भर घातलेली आहे. या दृष्टीने 'मराठी साहित्य, प्रेरणा व स्वरूप' (सं. गो. मा. पवार, हातकणंगलेकर)

‘सौंदर्यविचार’ ‘वाङ्मयीन शैली आणि तंत्र’ (सं. हातकणंगलेकर) ‘तौलनिक साहित्याभ्यास’ (हातकणंगलेकर गौरवग्रंथ) ‘वाङ्मयीन वाद’ (गो. म. कुलकर्णी गौरवग्रंथ), वि. भि. कोलते गौरवग्रंथ अशा काही ग्रंथांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल.

प्राचीन साहित्याचे आधुनिक दृष्टिकोनातून आकलन हेही या काळातील समीक्षेचे एक वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येईल. ज्यं. वि. सरदेशमुखांनी केलेले. रामदासविषयक लेखन किंवा रा. ग. जाधव, भालचंद्र नेमाडे, दिलीप चित्रे यांनी केलेले तुकारामाचे आकलन यातून प्राचीन साहित्याच्या समीक्षेची एक नवी दिशा व्यक्त होते. ‘ज्ञानेश्वरीतील लौकिक सृष्टी’ या ग्रंथातून म. वा. धोंड यांनी ज्ञानेश्वरीचे एका वेगळ्या अंगाने केलेले आकलनही वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते.

लोकसाहित्याच्या अभ्यासालाही या काळात विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. प्रभाकर मांडे, तारा भवाळकर, रा. चिं. ढेरे यांचे लेखन या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. लोकसाहित्य परिषदा भरविल्या जाऊ लागल्या आहेत, तसेच परिसंवादातूनही लोकसाहित्यविषयक अभ्यासाला चालना दिली जात आहे.

१९६० नंतरच्या समीक्षेचे हे स्वरूप पाहिल्यास पूर्वीच्या काळाच्या तुलनेत ही समीक्षा विविध अंगांनी समृद्ध होत असल्याचे दिसते. ढोबळपणाकडून ती अधिक सूक्ष्मतेकडे वळल्याचे जाणवते. ही समाधानकारक बाजू असली तरी या समीक्षेपुढे असणारे काही प्रश्नही महत्त्वाचे आहेत. उदा. इथल्या सामाजिक स्थितीगतीचे व सांस्कृतिक प्रवाहाचे पुरेसे भान या समीक्षेला आलेले आहे असे जाणवत नाही. त्यामुळे विशिष्ट सामाजिक व्यवस्थेतून निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य या प्रकारच्या साहित्याचे व्यवस्थापन वाङ्मयीन तत्त्वविचारात नेमके कसे करता येईल याचा विचार या काळातील समीक्षेने फारसा केलेला दिसत नाही. आजच्या समीक्षेपुढे असणाऱ्या अशाच काही अन्य प्रश्नांचा व तिच्या सामर्थ्य-मर्यादांचा विचार या परिसंवादातून मांडला जाईल अशी अपेक्षा आहे.

□